

EGY 14. SZÁZADI OLTÁRMENZA ELMÉLETI REKONSTRUKCIÓJA

MEGJEGYZÉSEK A MECSEKNÁDASDI SZENT ISTVÁN-KÁPOLNA MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉRTÉKELÉSÉHEZ

„Feszület, két gyertya, komorság.”
(Ady Endre: Az ős Kaján)

A Tolna és Baranya megye határán¹ fekvő Mecseknádasdon lényegesen több és kvalitásosabb műemlék van, mint a hasonló adottságú magyarországi községekben.² Mindez elsősorban Klimó György³ pécsi püspök (1751–1777) tevékenységének⁴ köszönhető, aki az egyházmegyei birtokrendszer részét képező település püspöki nyaralókastélya mellett a barokk magtárat, valamint a Havas Boldogasszony-kápolnát is felépíttette. Úgyszintén Klimó építtette 1771-ben az impozáns méretű római katolikus plébániatemplomot. Erre azért volt szükség, mivel a község második legrégebbi épülete, az addig plébániatemplomként funkcionáló⁶ Szent István-kápolna ekkorra már alkalmatlannak bizonyult a jócskán megnövekedett számú hívek befogadására.⁷

A kicsiny kápolna helyenként töredékes állapota ellenére is a középkori magyarországi művészet összetett és részletgazdag emléke. (1. kép) Az 1970-ben megkezdődött műemléki helyreállítást⁸ megelőző régészeti kutatás⁹ tisztázta a templom építési periódusait, valamint az ehhez kapcsolódó építészettörténeti kérdéseket. Az érintetlen részletek (pl. alaprajzi elrendezés, szentélyzáródás, kapu) alapján világossá vált a környék falusi templomaihoz fűződő viszonya. A diadalív hajó felé eső homlokfalán látható falkép-töredékek úgyszintén felhívták magukra a művészettörténeti kutatás¹⁰ figyelmét. Az épületbelsőben őrzött kőtöredékek azonban jobbra említés nélkül maradtak.

Jelen dolgozat ezt a hiányosságot igyekszik le lehetőségei szerint pótolni. Elsődleges célunk nem az összes (öt darab) töredék azonosítása, hanem a biztosabban értelmezhető, ráadásul vélhetően összetartozó fragmentumoknak az épületen belüli elméleti rekonstrukciója. Mivel a munkahipotézis a liturgikus szempontrendszerű vizsgálatot is fel-

tétlenül megköveteli, az elemzés során a kápolna falképei, illetve e töredékek között feltételezett kapcsolatra is ki kell térnünk. Nem utolsósorban pedig igyekszünk vázlatos áttekintést adni a középkori oltár újabb nemzetközi irodalmáról, hogy a benne foglaltakat összevethessük a mecseknádasdi anyag kapcsán megfogalmazott feltételezéseinkkel.

*Ecclesiam Sancti Ladislai Regis –
A kápolna és annak története*

A templomépület, valamint a település első említése II. András magyar királynak (1205–1235) a közelben fekvő Mázára vonatkozó 1235-ös adománylevelében¹¹ olvasható. A szövegben ez áll: „s aztán pedig dél felől nyugat felé haladva, mégpedig az említett britannok földje mellett a Nagy Úton haladva, amely a hegytetőn van és amelyen folytonos határjelek mentén Szent László király egyházáig (*Ecclesiam Sancti Ladislai Regis*) érünk és a váradi monostor határjeleivel folytatódik...” A templom középkori védőszentje tehát Szent László volt. Plébániaként kerül említésre egy 1330-as forrásban, ahol Nadas, Nadasd, Nádasd néven a tolnai főesperesség és plébániái között szerepelt.¹² Gerardus – egyes helyeken: Erhardus, illetve Gerhardus – nevű papja 1333-ban, 1334-ben és 1335-ben egyaránt negyven-negyven garast (*banales*) fizetett be egyházi tizedként,¹³ ami a hasonló volumenű és kondíciójú épülettel bíró környékbeli templomos helyek (pl. Málom, Cserkút) által befizetett összegekhez képest jóval magasabbnak tűnik.

A 13. század elején (1235 előtt) épült egyhajós, egyenes szentélyzáródású templom a pápai tized-

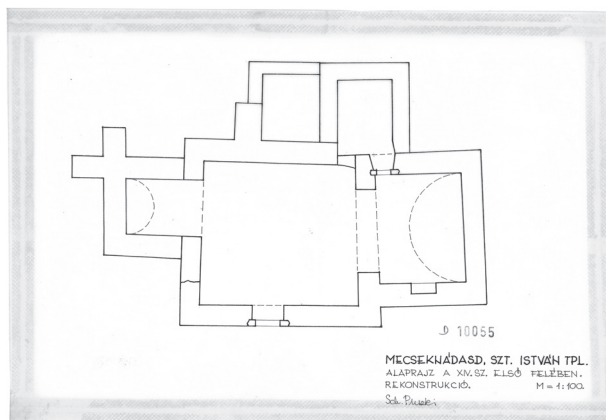

1. Mecseknádasd, r. k. kápolna. Távolati kép a temetővel, dél felől (Szerző felvétele, 2016)

szedők említett tevékenységének idejére, vagyis a 14. század elejére már két bővítésen is átesett. (2. kép) A 13. század második felében a szentély-lével azonos méretű sekrestyével, valamint nyugati toronnyal toldották meg. Az így keletkezett épület méretét a 14. század elején tovább növelték: szentélyét kelet és dél felé bővítették, hosszázának déli falát pedig elbontották, s a hajót déli irányban kiszélesítették. A 16. században körítőfallal övezték,

illetve egyéb erősítési munkálatokat végeztek rajta a törökkel szembeni fokozott védekezés okán.¹⁴

Úgy tűnik, a kápolna középkori épülete többekévesbé eredeti teljességében maradt fent egészen az újkorig. Bohus Imre kanonok 1721-es vizitációjából kiderül, hogy a kőből épült templom szentélye boltozott, hajója és sekrestyéje síkmennyezetes volt, nyugati tornya pedig sértetlenül állt. Feledésbe merült patrocíniuma helyett a plébános ekkor már Szent Istvánt nevezte meg a kápolna védőszentjeként.¹⁵ Az épület Bohus által említés nélkül hagyott részéről Domsics Mátyás 1729-es vizitációja nyomán kapunk képet: „A templom temetője fallal van körülveve, de meglehetősen romokban [...] a bejáratától balra látszik egy falmaradvány, amelyről azt tartják, hogy egy régi osszáríum, ettől északra van a régi plébániaház, amely valamikor kőből épült, de most már romokban fekszik.”¹⁶ E romos állapot magát a templomot vélhetően kevésbé jellemezte, hiszen Klimó György 1769-es vizitációja szerint az épület „E század 23-as esztendeje Nesselrode püspök által romjaiból megújítva [...] a középkorú emberek megsokasodásával annyira szűk lett, hogy a népet az igénynek megfelelően nem volt képes befogadni...”¹⁷ Vagyis, a Nesselrode Ferenc pécsi püspök idejére tehető helyreállítása ellenére, amely vélhetően eltüntette egyes középkori részle-

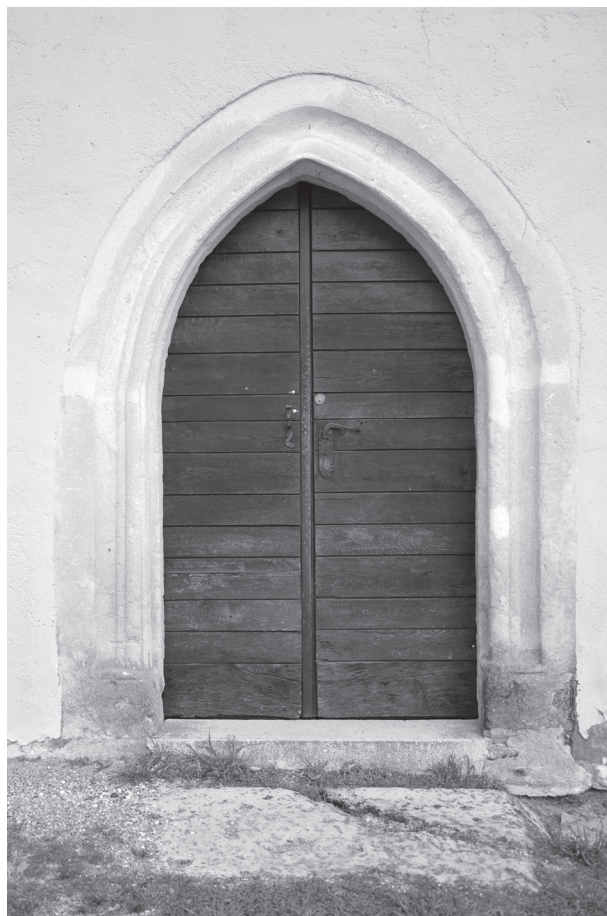
2. Schönerné Pusztai Ilona: Mecseknádasd, r. k. kápolna. Alaprajz. Pausz-tus. 1970. MMA, MÉM-MDK, Tervtár, ltsz. D 10055

teit, a kápolna továbbra is szűknek bizonyult. Ezzel magyarázandó, hogy Klimó György 1771-ben új, barokk plébániatemplomot építtetett a település központjában, a korábbi pedig elvesztette addigi funkcióját.

A következő komoly, immár a templom épületét is közvetlenül érintő változás a 19. század közepén történt. A *Historia Plebaniae* 1854-es bejegyzéséből kiderül, hogy a kápolna ekkor átalakításon esett át: Anton Schilling bonyhádi festő kifestette szentélyét, amelyet a következő évben kelheimi kőlapokból álló padlóburkolattal láttak el. 1879-ben Brüsztle József is a helyszínre látogatott. Egyházlátogatási jegyzőkönyvében a következők szerepelnek: „A templom, amely a falu nyugati végén kőből épült keletre néző boltozatos szentéllyel, a hajó és a sekrestye sima mennyezetű... az evangéliumi oldalon a régi tabernákulum helyén falba mélyítve... a torony nyugatra néz, falai majdnem sértetlenek, nincsen zsindellyel fedve... Két bejárata van, egy délen majdnem romos retesszel van ellátva.”¹⁸ (3. kép)

Többszöri átalakításai és évszázados viszontagságai ellenére a kápolna műemléki értéke viszonylag hamar evidenciává vált. 1909-ben Walter Antal prelátus, a Műemlékek Országos Bizottságának tagja a műemlékek hivatalos lajstroma számára nyújtott adatközlése során felvette „A püspöknádasdi határban álló középkori Sz. István-templomot, melyet a község úgy ahogy fenntart.”¹⁹ Lényegében ugyanezzel a leírással („Püspöknádasd, a Szent István-templom, mely középkori.”) szerepel a Baranya vármegye területén fekvő, a fenntartandó műemlékek jegyzékébe még felveendő emlékeket tartalmazó listában, amelyet 1916-ban Szőnyi Ottó a MOB levelező tagja – Walter közreműködésével – állított össze.²⁰

A támpilléres körítőfallal övezett kápolna a mai napig őrzi az említett műemléki helyreállítás alkalmával kialakított összképét. A falusi templomok jellemző tömegalakításának megfelelően hármastagolású: nyugati toronyból, egyhajós hosszaházból, illetve egyenes záródású, megközelítőleg négyzet alaprajzú szentélyből áll. Utóbbi keskenyebb és alacsonyabb is a hajónál, amelynek tömege elé ül ki a hosszaház nyugati falának középtengelyétől némileg észak felé eltolódó torony. Húzott vakolatsávval keretezett „emeleti” falsíkjaikat fűrészfogas téglapárkány választja el a „földszintitől”, melynek nyugati homlokzatát egyenes záródású ajtó, továbbá három lőrészterű ablak, déli és északi homlokzatát két-két, az előzőekkel megegyező típusú ablak tagolja. (Az északi ablakok közül az alsó bélletes kialakítású.) A gúla alakú sisakkal lezárt torony felső szintjének déli és északi homlokzatán egy-egy

3. Mecseknádasd, r. k. kápolna. Déli kapu
(Szerző felvétele, 2016)

széles, kosáríves záródású, sávós vakolatkeretezéssel ellátott, barokk ablak látható. A torony északnyugati sarkán északi és déli irányú, a homlokzati falsávokra merőleges pillérekkel álló saroktámpillér-pár jelenik meg. A hajó északi homlokzatának mintegy 1/2 szélességében – ma már ugyancsak támpillért alkotva – a korai sekrestye falmaradványai helyezkednek el, míg a hosszaház és a szentély találkozásánál a jelenlegi, nagyjából négyzet alaprajzú sekrestye jelenik meg. A hajó déli homlokzatának kb. 1/2 szélességében nyílik a kápolna csúcsíves déli kapuja. Lábazattal rendelkező, a mélyített bélletzónára sarokoszlop-szerűen ráhelyezett, pálcátaggal ellátott háromnegyed-henger profilú tagozattal bír. Fölötte három, nem tökéletes csúcsívben záródó, tölcserbélletes résablak, melyek közül a nyugati béllete félköríves, a két keleté szegmensíves záródású. A szentély déli és keleti homlokzatát egy-egy ablak tagolja. Előbbi szegmensíves záródású, széles, barokk ablak, utóbbi a hajó ablakaival megegyező típusú, félköríves tölcserbélletű, középkori résablak.

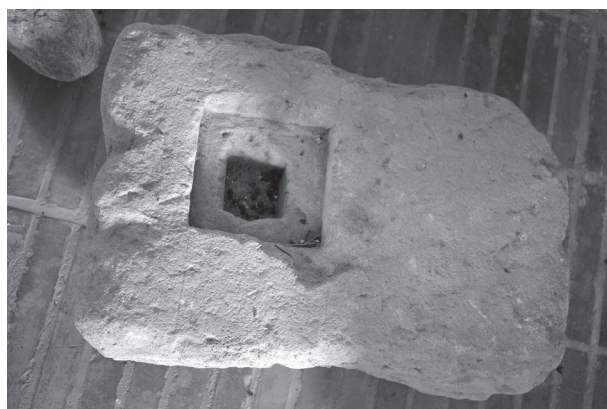

*A kápolnában őrzött kőtöredékek vizsgálata
és a középkori oltármenza elméleti rekonstrukciója*

A kápolna belső terében jelenleg öt középkori eredetű kőtöredéket őriznek, melyeket a régészeti kutatás során tártak fel.²¹ (4. kép) Ezeket a fragmentumokat „a téglával kifalazott első periódusú templom falán” helyezték el „az első, elfalazott sekrestyeajtó mögött”.²² Az itt következő értelmezési kísérlet elsősorban két, vagy adott esetben három – egymással összefüggő – darabra, így az 1. számmal jelölt,²³ lapos felületén kettős csaplyukkal ellátott kőtömbre, (5. kép) valamint egy nyolcszög alaprajzú törpepilaszter vélhetően két töredékére koncentrálni. Előbbit a régészeti kutatás is „a középkori oltár kőből épült alapjának maradványaként”²⁴ azonosította. Utóbbi kettő közül az egyiket csupán egy fekete-fehér fényképfelvétel²⁵ alapján azonosíthatjuk biztosan, (6. kép) amelyen, ha minden igaz, még hat töredék látható, és amelyen a 3. számmal jelölt kőtöredékre helyezve, annak törésfelületéhez pontosan illeszkedve, egy további fragmentum látható. Vannak arra utaló jelek, hogy ez utóbbi az összes közül talán a legrosszabb állapotban fenn-

4. Mecseknádasd, r. k. kápolna. Az épületben őrzött kőtöredékek számozása (Szerző felvétele, 2016)

5. Mecseknádasd, r. k. kápolna. Oltáralapozás töredéke (Szerző felvétele, 2016)

6. Mecseknádasd, r. k. kápolna. Az épületbelső a szentély felé.
In: Schönerné Pusztai Ilona:
A mecseknádasdi Szent István-templom helyreállítása.
Magyar Műemlékvédelem, VII. 1974, 199.: 198. kép

maradt 2. számú darabbal volna azonosítható, e feltételezés – a fotó kompozíciója, illetve a kőemlék jelenlegi roncsolt mivolta miatt – azonban nem tűnik kellőképpen megalapozhatónak. Így az alábbiakban kizárólag az 1. és a 3. számú, továbbá a fényképen látható kőtöredékre koncentrálnunk, melyek közül az utóbbi kettő egészen biztosan egy törpepilasztert alkotott. (7.1–2. kép)

7. Mecseknádasd, r. k. kápolna. Törpepilaszter töredéke
(Szerző felvétele, 2016)

A rendelkezésünkre álló kőanyag kapcsán az első kérdés, amire válaszolni kell: vajon minden egyes eleme eredetileg is a kápolna épületéhez tartozott? Elméletileg elképzelhető volna, hogy utólagosan kerültek a helyszínre, és másodlagos felhasználás során váltak az épület részeivé. Ezt a feltételezést viszont három, részben egymással összefüggő tényező is kizárja. Egyrészt a kápolna első épületének a 13. század végén, majd a 14. század elején véghezvitt bővítését követően – az erősítési munkálatokat leszámítva – nem tudunk további komolyabb átépítésről. Másrészt nem ismerünk a közelben olyan középkori eredetű épületet, amelyhez a töredékeket egyértelműen kötni tudnánk. A Schlossberg-dombi templomromból²⁶ például egészen más jellegű, gótikus formakincsű épületplasztikai töredékeket, főleg boltozati bordákat, illetve ablakkereteket²⁷ ismerünk. (8. kép)

A töredékeknek a kápolnával való kapcsolatát firtató kérdésben a legszilárdabb érvet azok anyaga szolgáltatja. Noha ez irányú köztani vagy kőrestaurátori kutatásokról nincs tudomásunk, úgy tűnik, a szóban forgó fragmentumokat ugyanabból – a térségben évszázadokkal később is előszeretettel alkalmazott²⁸ – mecseknádasdi puha mészkőből faragták ki, mint a kápolna egyes *in situ* fennma-

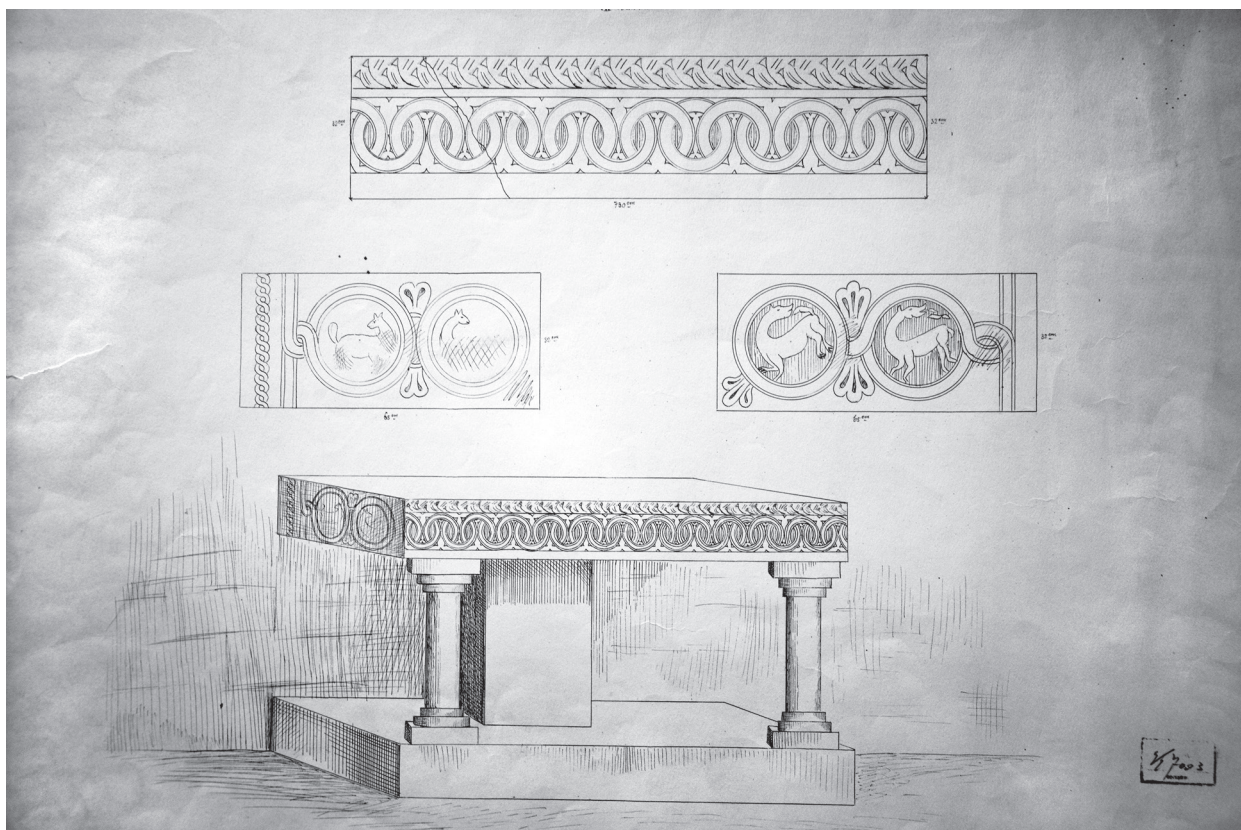
radt középkori részleteit, így a déli kapu profilált bélletét, illetve a hosszház déli és a szentély keleti falán található résablakok tölcserbélleteit.²⁹

Okkal feltételezhetjük tehát, hogy a szóban forgó töredékek eredetileg is a kápolnához tartoztak, az épületen belüli elhelyezésük során pedig kulcsjelentőséggel bír az egykori nyolcszög alaprajzú törpepilaszter két fragmentuma. A 3. számú töredék e támnak az alsó részét képezhette. Egyszerű, tagolatlan lábazata a nyolcszög öt, a törzse annak hét szabadon álló oldalával rendelkezik, így csatlakozva a mögötte elhelyezkedő falfelülethez, amelyet ugyanabból a kőtömbből faragtak ki, mint magát a pilasztert. A fényképen látható töredék felső része hiányos. Mindazonáltal kivehető belőle a nyolcszög alaprajzú pilaszter hét szabadon álló oldallal rendelkező, az előbbihez illeszkedő törzse.

A nyolcszögű forma elsőre talán román kori aszszociációkat kelthet. A motringfonatos-palmettás fejezettel ellátott bátmonostori törpepillér³⁰ (ma: Novi Sad [Újvidék], Muzej Vojvodine), valamint a 11. századi visegrádi plébániatemplom nyugati karzatának rekonstruált emeleti féloszlopa³¹ alapvetően ugyanazt a formát hordozza, mint a jóval későbbi mecseknádasdi emlék. Míg a gacsályi református templom e megoldásnak a 14. század első harmadában történő alkalmazására szolgáltat példát. Jelenleg a keleti karzat alatt található fejezete eredetileg a nyugati karzat nyolcszög alaprajzú féloszlopához tartozhatott.³² A gacsályi töredék időben a legközelebbi hazai rokona lehet a nyolcszögű nádasdi törpepilaszternek. E típust ugyanakkor a középkor kezdeti időszakától fogva, egészen a későbbi periódusokig, Európa legkülönbözőbb pontjain alkalmazták. Különös gyakorisággal jelentkezik oltármenzák alátámasztásaként, ráadásul nemritkán rendkívül kvalitásos emlékeken. A nyolcszög alaprajzú, szabadon álló törpeoszlopok korai alkalmazása figyelhető meg a tarragonai Santa Tecla,³³ a bolognai San Giovanni in Monte,³⁴ továbbá a vienne-i Saint-Pierre (ma: Vienne, Musée Cloître Saint-André-le-Bas)³⁵ oltármenzái esetében. Pisa városa patrónusának, Szent Raineriusnak (1115/1117 körül–1160) Tino da Camaino által 1301–1306 között készített oltarán³⁶ (ma: Pisa, Museo dell'Opera del Duomo) három szabadon álló oldallal rendelkező, nyolcszög alaprajzú törpepilaszterek jelennek meg. Végül említsük meg a luccai Basilica di San Frediano északi mellékhajójából nyíló Capella Trenta 1416-os Madonna-oltárát,³⁷ amely Jacopo della Quercia műve, és Wessexi Richárd angol zarándok sírjához tartozik. A négytámaszos menza két hátsó, falhoz támaszkodó törpepilasztere négyzet, két elülső, szabadon álló törpepillére nyolcszög alaprajzú.

9. A második pankotai oltár. Tollrajz. MMA, MÉM-MDK, Tervtár, ltsz. K 7003

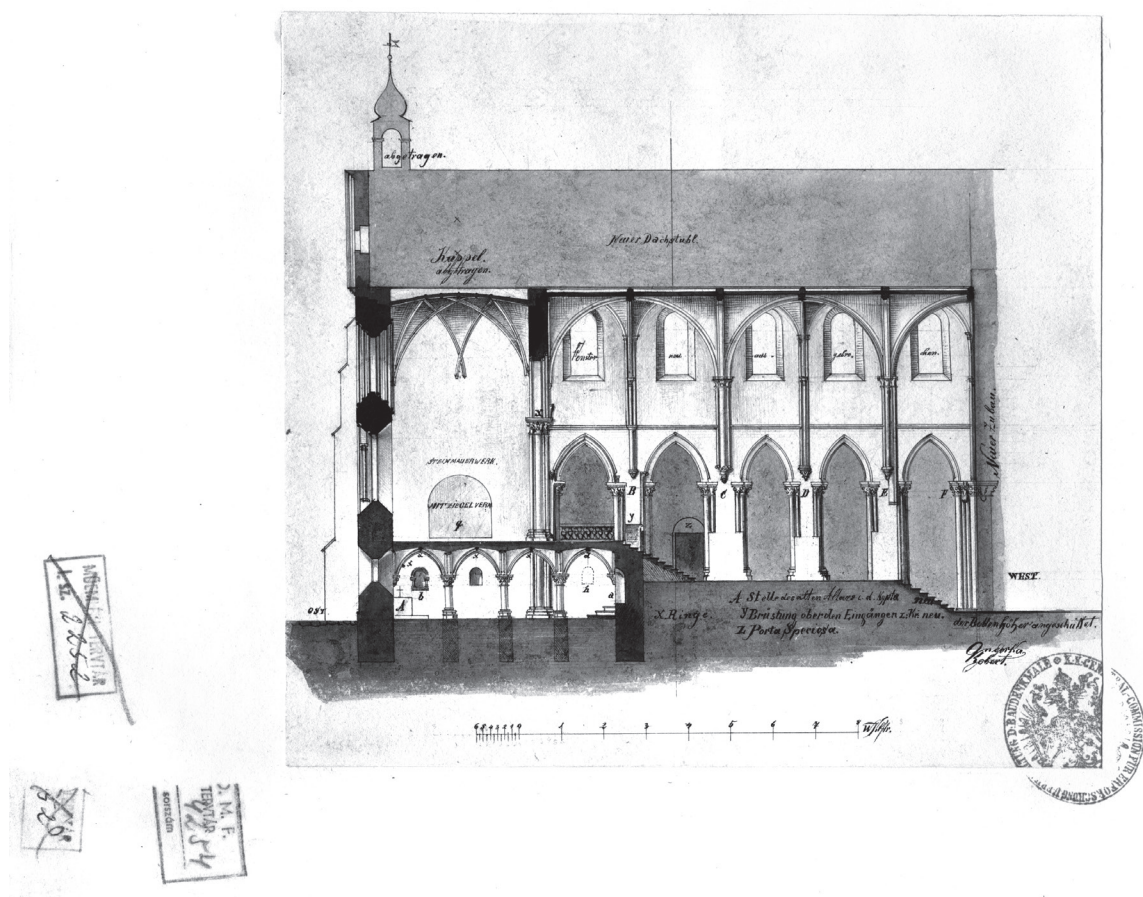
eredeti kontextusuk (az oltár fizikai környezete, például a menza) elpusztult, avagy radikális átalakításon esett át.⁴⁴ Ebből kifolyólag a magyarországi emléktárhelyek szintén roppant szegényes. Középkori, s főleg 11–14. századi oltárról általában archív forrásokon alapuló művészettörténeti rekonstrukció alapján szerezhetünk tudomást. Más esetekben a régészeti kutatásnak sikerült feltárnia a szóban forgó oltár fragmentumait, esetleg alapozásának nyomait, amely lehetővé teszi a művészettörténet-írás számára bizonyos formatipológiai, illetve liturgikus szempontrendszerű következtetések levonását.

A feltételezett mecseknádasdi oltármenzának a meglévő kőtöredékeken alapuló elméleti rekonstrukciója során feltétlenül meg kell említenünk az Arad megyei Pankota egykori bencés (?) apátsági templomának második oltárát (ma: Arad, Arad Megyei Múzeum), amely, elsősorban a menza homlokfalainak medalionba foglalt állatalakos és stilizált ornamentikát felvonultató, faragott fríze alapján, a 11–12. század fordulójánál nem datálható későbbre.⁴⁵ Noha a második pankotai oltár egyik tartóoszlopának a fejezete és lábazata is fennmaradt,⁴⁶ az egykori felépítmény struktúrájáról kizárólag egy archív rajz⁴⁷ informálja az utókort. (9. kép) Ez a középkori emlék fontos adalékul szolgál a szabadon álló törpeoszlopok-törpepillérek által hordo-

zott, falhoz támaszkodó menza típusához, amelybe a feltételezett mecseknádasdi oltár besorolható. A két, elméletben rekonstruált oltárasztal viszont, amellet, hogy vélhetően évszázadok választják el őket egymástól, további alapvető különbségeket is felmutat. A pankotai oltár *stipes* nélküli – Heitelné Mór Zsuzsa szerint közvetlen bizánci kapcsolatokra utaló⁴⁸ – megoldása esetében az oltárlapot a falnál egyetlen tömör, masszív posztamens hordozza, középpont elhelyezve. Ezzel szemben a Nádasdon rekonstruálható menzának a keleti fal felőli alátámasztása törpepilaszterek segítségével történt.

A következő példákra továbbra is az anakronizmusból és az elméleti rekonstrukció sajátosságából fakadó, elkerülhetetlen nehézségekkel terhelve, ám Mecseknádasdot földrajzi értelemben jelentősen megközelítve térhetünk rá. Szemléletes, hogy – megcáfolva Gerece Péter rekonstrukciós kísérletét,⁴⁹ amely szerint a középkori pécsi székesegyház főhajójában, a főoltár előtt álló „kápolnaszerű helyiség” *confessio* vagy keresztlőkápolna lett volna – Szőnyi Ottó a Szent Kereszt-kápolna (1150–1175) oltára,⁵⁰ az ún. népoltár esetében két szabadon álló törpeoszlop által alátámasztott, falhoz támaszkodó menzát feltételezett.⁵¹ A nádasdi kőanyag vizsgálata e rekonstrukciós tervrajz hiányosságát is megvilágíthatja. Ugyanis a hosszsmetszetből és más egyéb

10. Robert Onderka: Pannonhalma, bencés apátsági templom. Hosszmetszet. Tollrajz. 1859.
MMA, MĚM-MDK, Tervtár, ltsz. R 4254

tervből nem derül ki egyértelműen, hogy Szőnyi milyen hátulsó támaszrendszert valószínűsített a népoltár menzája esetében. A pankotai oltárhoz hasonló posztamens hiányában, a féloszlopok tengelyében elhelyezkedő, azok által eltakart faloszlopokat vagy törpepilasztereket sejtethetünk. (Jóllehet mindez kevésbé releváns, hiszen Szőnyi pusztán az oltár egykori meglétét kívánta érzékeltetni. Annak felépítményére nézve semminemű konkrét forrás nem állhatott a rendelkezésére.)

A falhoz támaszkodó középkori menzák kifejezetten gyakoriaknak tűnnek a magyarországi altemplomokban.⁵² Szabadon álló, tömbszerű oltár került a tihanyi bencés apátsági templom altemplomának lépcsővel megemelt keleti részére,⁵³ valamint a tarnaszentmáriai római katolikus templom patkóíves záródású altemplomában a sírhelyül szolgáló „padkára”.⁵⁴ A feldebrői monostortemplom altemplomában⁵⁵ ezzel szemben két oltárasztalt állítottak fel a 11. század végén: egyet a keleti apszisban, egyet a nyugati sírkamrában; s mindkettő közvetlenül a végfalak mellett nyert elhelyezést. Utóbbi a sírkamra nyugati falának támaszkodik, tömör

„posztamensét” pedig „egy, a templom pilléreiben alkalmazottakhoz hasonló kődob alkotja”.⁵⁶ Némileg bonyolultabb a helyzet Dömös társaskáptalani temploma esetében, melynek altemplomában az 1971–1975 között végzett régészeti feltárás során előkerült menza elülső része maradt fent viszonylagos épségben. Ebből, illetve a további nyomokból kiindulva Gerevich László falhoz támaszkodó oltárt valószínűsített,⁵⁷ Nándori Klára azonban az épület 1986–1989-es helyreállítása alkalmával szabadon álló menzát rekonstruált.⁵⁸ A pannonhalmi bencés apátsági templom 1859-es, Robert Onderka által készített déli hosszmetsete⁵⁹ – a „Stelle des alten Altars i. d. Krypta.” (A régi oltár helye a kriptában.) felirattal kiegészülve – a keleti altemplom keleti falához támaszkodó, egylépcsős emelvényen álló oltárt rögzít. (10. kép) Mivel a régészeti kutatás eredményei is azt a feltételezést támasztják alá, miszerint az Uros apát-féle harmadik épület (1224) több ponton és több szempontból a hagyományt tiszteletben tartva újította meg a templom I. István kori, illetve Dávid apát-féle (1137) felépítményét, elképzelhető, hogy a keleti kriptá oltárának elhe-

11. Siter, református templom. A déli mellékoltár baldachinjának töredékei (Szerző felvétele, 2013)

lyezkedése egészen a 11. századig visszavezethető. Különös ugyanakkor, hogy Onderka az altemplomról készített belső nézetrajzán⁶⁰ nem rögzítette az oltárépítményt.⁶¹

Az iménti áttekintés során körvonalazott, emellett az európai emlékegy, valamint a korabeli liturgikus gyakorlat által egyaránt megtámogatott összkép alapján a középkori templomok főoltárai szabadon álló típusúak voltak. Természetesen említhető néhány sporadikus kivétel, elsősorban a középkor korábbi periódusaiból. Gervasiushnak a canterbury-i székesegyház tűzvész előtti állapotát ismertető leírásából például kiderül, hogy a főoltárt „faragatlan kövekből és habarcsból a szentély keleti részén a fallal összefüggőn”⁶² építették fel. Ennek ellenére a falhoz támaszkodó menzákat többnyire mellékoltárok és kripták esetében alkalmazták. Nagyjából az 5. századtól fogva az ereklyéknek az egyes oltárokon vagy oltárokból való jelenléte általánossá vált, az oltárt pedig az előírás szerint a felszentelt hely, tehát a szentély vagy a kápolna középpontjában kellett elhelyezni.⁶³ A mellékoltárra jellemző falhoz támaszkodó típus legkésőbb a Karoling-kortól ismert. Megjelenik a Sankt Gallen-terven, valamint Cluny (III) bencés apátsági templomának sugárkápolnáiban, még hozzá szabadon álló, ám rendkívül szorosan a fal mellett elhelye-

zett mellékoltárok formájában.⁶⁴ A főoltárnak azért kellett szabadon állnia, hogy a misét celebráló pap elegendő helytel rendelkezessen mellette, és gond nélkül körüljárhassa azt.⁶⁵ Mindez a „felszentelt helyre” vonatkozó legalapvetőbb előírás volt, amely évszázadokkal előzte meg az oltárral kapcsolatos rendelkezéseket deklaráló IV. lateráni zsinatot (1215). Nem véletlen, hogy utóbbi III. Ince pápa pontifikátusa idején történt, aki korábban Lotario Conti néven *De missarum misteriis* című művében kijelentette, hogy az oltárnak minden körülmények között rendelkeznie kell egy kereszttel és egy gyertyával.⁶⁶

A feltételezett mecseknádasdi oltármenza törpepilaszter-töredéke alapján bizonyára nem állhatott szabadon, ugyanakkor a kápolna egyenesen záródó szentélyének keleti falához sem támaszkodhatott. Utóbbi gyanúkat egy további tényező, jelesül a menzának a kápolnaépülettel való kapcsolata is alátámaszthatja. A tölcserbélletes ablak ugyanis – természetesen – a szentély centrumára irányul, ezt a pontot világítja meg. Erdemes lehet itt megemlíteni a dombói bencés (?) monostortemplom altemplomával kapcsolatos polémiát: ablakai korántsem azért irányultak a mára már sajnos elpusztult, tömb formájú menzára, hogy rálátást biztosítsanak a rajta elhelyezett ereklyére, avagy mellette a mártír

vagy *confessor* sírjára,⁶⁷ hanem hogy megvilágítsák az oltárt⁶⁸ a misén részt vevő hívek számára. Akárcsak a nádasdi kápolna esetében, ahol tehát semmi értelme nem lett volna a menzát a szentély megvilágított közlépteréből „behúzni” a keleti fal mellé. Fontos továbbá ebből a szempontból, s talán hipotézisünket is megerősítheti a feldebrői altemplom esete. Itt ugyanis a *confessio* ablakai a felső templom hajójából nem a sírkamrában elhelyezett, falhoz támaszkodó oltárra, hanem az altemplom középső hajójába nyílnak. A kultusz, méghozzá minden bizonnyal egy Szent Kereszt-ereklyén alapuló kultusz tulajdonképpen központja ez a hely lehetett. Az előkelő temetkezés utólag történhetett,⁶⁹ az oltárt pedig nem kellett szükségszerűen a szentély középpontjában tartani, mivel az elsődleges megvilágítás nem rá esett, ráadásul ezen a ponton maga a sír foglalt helyet.

Mindezek tükrében a mecseknádasdi oltármenza két lehetséges elhelyezését gyaníthatjuk. 1.) Noha esetében kevésbé valószínű egy hasonló típusú oltár jelenléte, mégis ismerünk olyan tömörszerű menzát, melynek sarkait és/vagy homlokfalait törpeoszlopok, illetve törpepilaszterek tagolják. E típus földrajzilag teljességgel változó fekvésű, eltérő volumenű és minőségű templomokban tűnik fel. A római Santa Maria Maggiore⁷⁰ főapszis előtt álló, cibórium által koronázott, tömörszerű menzája fejezet és lábazat nélküli sarokoszlopokkal bír. A dél-franciaországi Montélimar-hoz közeli Saint-Mareilles-Sauzet románkori templomának⁷¹ oltármenzája ugyanezt a megoldást követi, leszámítva, hogy törpeoszlopai kihajló sarokleveles fejezetekkel rendelkeznek, földalján pedig *Krisztogram* látható.

Egy ilyen jellegű oltártömbnek a mecseknádasdi szentélyben való elhelyezése viszont igen valószínűtlen. Azt persze nem zárhatjuk ki, hogy a kettős csaplyukhoz tartozó tám egy másik oltár részét képezhette. Sőt, adott esetben még a szabadon álló tömb elé kiülő oltárlap feltételezése is megoldást jelenthetne. E típusnak ugyanakkor egyetlen analógiáját sem ismerjük a hazai emléktárhelyen. Ráadásul a nádasdi Szent István-kápolna falusi templomépületétől minőségileg szempontból is idegen, szokatlan volna mindez. 2.) Sokkal valószínűbb tehát, hogy az eredeti teljességükben egyazon struktúrához tartozó, s a fent leírtak szerint rekonstruálható menzát képező töredékek (a törpepilaszter és az alapozás) *mellékoltárhoz*, méghozzá egy a diadalív hajó felé eső homlokfala előtt felállított mellékoltárhoz tartozhattak. A szimmetrikusan elrendezett három oltár (főoltár, a diadalív északi és déli homlokfala előtti egy-egy mellékoltár) klasszikus modellje első sorban a középkor falusi templomaira jellemző.⁷² Egy ehhez hasonló szisztéma Mecseknádasdon annál

is inkább elképzelhető, mivel a régészeti kutatás a diadalív déli oldalánál barokk mellékoltár nyomait tárta fel. Könnyen lehet, hogy ez utóbbi egy középkori mellékoltár helyére került, méghozzá az épület 1723-as átalakítása során. Így módon az elméletben rekonstruált, s eredetileg talán a diadalívtól jobbra felállított középkori oltármenza a kápolna itt helyet foglaló falkép-töredékével is kapcsolatba hozható volna. Utóbbi ikonográfiájából kiindulva gyanítható, hogy a freskó oltárhoz tartozhatott. Amennyiben pedig e feltevés helytállónak bizonyul, úgy e kapcsolat visszahathat a kőemlékek vizsgálatáról a falképek művészettörténeti interpretációjára, támogatva szolgálva azok datálásakor.

A mellékoltár és a falra festett oltárképe

Az oltár és az oltárkép fejlődése során elsőként az oltárasztal jött létre, amelyet egy-, négy- vagy öttámaszos tábla, más néven menza képez.⁷³ Ezt követte a négy oldalsó panel – illetve gyakorta négy további sarokoszlop – által hordott oltárszekrény, majd végül a középkori templomépületekben leggyakrabban előforduló, egyetlen alapzaton (*stipes*) nyugvó tábla alkotta, tömörszerű oltár.⁷⁴

A feltételezett mecseknádasdi mellékoltár alapjául szolgáló menza az itt felsoroltak közül az első, vagyis a legkorábban kialakult típusba tartozott. Egyszerűbbnek tűnő karaktere azonban korántsem anakronizmus, sokkal inkább a templom művészettörténeti szempontból falusias mivoltával magyarázandó. Annak a kérdésnek a megválaszolását, hogy a hipotetikus rekonstruált oltárasztal vajon milyen felépítményt, illetve dekorációt hordozhatott, a hazai emléktárhely, valamint a vizuális források hiányos mivolta egyaránt nehezíti. Hogy pontosabbak legyünk: utóbbi esetben inkább a nádasdi kápolnától merőben eltérő minőségű művek hordoznak némi információt a korabeli oltárokkal kapcsolatos szokásokra vonatkozólag.

Az assisi San Francesco felső templomában a Szent Ferenc-legenda mestere által megfestett ciklusnak a Kereszt csodáját bemutató freskóján⁷⁵ (1290-es évek) egy félköríves záródású, félkupolás apszist látunk, melynek keleti fala előtt szabadon álló, *stipesen* nyugvó, homlokoldalain *kozmateszk* kereteléssel bíró menza jelenik meg. Üres táblája fölött egy *croce dipinta* lebeg Krisztus élő alakjával, a térdeplő Szent Ferenc pedig a Megváltóhoz fohászkodik. Ugyancsak egyszerűnek tűnő, kendővel letakart, vélhetően tömör szerkezetű, dísztelen oltártömb jelenik meg egy kehellyel és két gyertyatartóval a kölni dóm Szent Klára-szárnyasoltá-

12. Mecseknádasd, r. k. kápolna. A diadalív déli homlokfalának devóciós falképe (Szerző felvétele, 2016)

13. Cserkút, római katolikus templom. A hosszház északi falának devóciós falképe (Szerző felvétele, 2016)

ra (1400 körül) középső részének alsó táblaképén, amely Szent Márton miséjét ábrázolja.⁷⁶

A 15. századtól, s elsősorban Németalföldön egyre összetettebb szerkezetű, egyre komplexebb és egyre díszesebb oltárok jelentkeznek az egyes festett ábrázolásokon. Számos táblakép témája Nagy Szent Gergely miséje. A kelet felé (*versus orientem*) celebrált mise közben az oltármenzán megjelenő – gyakorta az *Arma Christivel* kiegészülő – feltámadt Krisztus többnyire valamilyen díszes retábulum előtt tűnik fel. Emellett Joos van Cleve 1525-ös Angyali üdvözlésének⁷⁷ (ma: New York, Metropolitan Museum) háttérében egy falhoz támaszkodó, két szabadon álló pilléren nyugvó fa menzán rendkívül díszes, vélhetően magánajtatosság célját szolgáló, félig nyitott triptichon látható. Míg egy ismeretlen németalföldi mester 1520–1530 körül festett Angyali üdvözlésének⁷⁸ (ma: magántulajdon) háttérében négytámaszos fa menzára helyezett, nyitott triptichont figyelhetünk meg. Hasonló fejlődéstörténet, jelesen a festett ábrázolásokon a 15. század végén megjelenő gazdag és díszes oltárok jellemzik a hazai vizuális forrásanyagot, mindenekelőtt a Szent

Márton albengai miséjét bemutató két táblaképet. Az egykori Szent Márton-oltár részét képező 1483-as cserényi tábla⁷⁹ (ma: Budapest, Magyar Nemzeti Galéria) az oltárkendővel letakart menzán kelyhet, nyitott könyvet, püspöksüveget, valamint – talán ereklyetartóként funkcionáló – Madonna-szobrot jelenít meg. Ezzel szemben a Jankovich-gyűjteményből származó, 1490 körülre datált oltárszárny-töredéken⁸⁰ (ma: Budapest, Magyar Nemzeti Galéria) ábrázolt menzán az imént felsoroltakon túl egy arany cibórium, két gyertyatartó, illetve egy oltártábla látható a Kálvária festett ábrázolásával.

Az oltárberendezéseknek, oltárépítményeknek a képi ábrázolások által nagyjából felvázolható fejlődési ívét a 15. század folyamán széles körben elterjedő triptichonokat időben megelőző, csupán ritka esetekben fennmaradt emlékek is megerősíthetik. Eltekintve most az olyan, egyértelműen az udvarhoz köthető, javarészt import művektől, mint az ún. berni diptichon (1290 körül)⁸¹ vagy Erzsébet királyné házi oltára⁸² (1349 előtt), a 14. századtól az oltárépítmények alapformájává váló tabernákulumnak hazánkban olyan előzményeit ismerjük,

14. Mecseknádasd, r. k. kápolna. A diadalív északi homlokfalának falképe: az Atyaisten, Szent Dorottya és Keresztelő Szent János ábrázolása a stilizált felhőmustrával (Szerző felvétele, 2016)

mint a 13. század végére datálható krigi faoltár.⁸³ Az alapforma a század folyamán, nagyjából 1400 körülre azonban megváltozhatott. Példaként említhető minderre a pécsi Aranyos Mária-kápolna (1355) vélhetően főoltárként funkcionáló, feltételezett retábuluma,⁸⁴ a Nyitra megyei Pöstyén templomának retábuluma,⁸⁵ mindenekelőtt pedig a 14. század második felében újjáépült garamszentbenedeki bencés apátsági templom első berendezéséhez tartozó, a pillérekkel egybeépült architektonikus retábulumok, melyek közül kettő eredeti állapotában, kettő átalakítva maradt fenn. A két eredeti formájú retábulum pillérből kinyúló menzán emelkedő, háromszögű oromzattal záródó hasáb. Tömbjükbe középen íves hátfalú fülke mélyül, amelyet fent a pillér háromnegyedoszlopából kifaragott, nyolcszögű baldachin koronáz.⁸⁶

Ezek a pillérekhez kapcsolódó, baldachinos kőretábulumok, melyek a 14. századi templomhoz köthető, feltételezett nádasdi menza megközelítőleges kortársainak mondhatók, 1400 körül modern liturgikus felszerelésnek számíthattak.⁸⁷ Ráadásul egy pontosan körülhatárolható, sajátos típushoz tartoznak, melynek nemzetközi példái közül megemlíthető az észak-németországi Stralsund Szent Miklós-temploma. Esetében a hosszház északi árkádsorának a nyugatról számított negyedik pillére oltárképként funkcionáló Keresztrefeszítés-freskót (14. század közepe) hordoz.⁸⁸ Ezek az emlékek a

15. Torna, római katolikus templom. A szentély déli ablakának bélietfreskói (Szerző felvétele, 2014)

mecseknádasdi mellékoltár számára azonban nem szolgálhatnak támpontul; és nem csak kvalitatív, hanem formatipológiai szempontból sem. Hiszen például az antependiumok egyszerűbb példái fából vagy textíliából is készülhettek, ám azokat kizárólag a tömb formájú oltárok homlokoldalára tudták rögzíteni.⁸⁹ Az alsó részén nyitott struktúrájú nádasdi menzát viszont szabadon álló támaszok, illetve törpepilaszterek hordozhatták. Ez esetben elképzelhető volna még egy az asztalra helyezett esetleges oltártábla megléte, ami viszont azért kizárandó, mert – bármi egyéb, a menzára helyezendő szerkezethez hasonlóan – eltakarta volna a mögötte levő falsíkon megfestett freskót, értelmetlenné téve annak ottlétét.

A legvalószínűbb tehát, hogy a – pusztán a liturgia kellékei: a kereszt, a gyertyák, a könyv, az ostya elhelyezésére szolgáló – egyszerű menza mögötti falon megfestett falkép funkcionálhatott a mellékoltár kvázi-oltárképeként. Az oltárkép fejlődéstörténetét tekintve, a 14. században ez egy egyszerűbb, ámde a magyarországi és az európai falusi templomokban – elsősorban anyagi okokból kifolyólag

– vélhetően a leggyakrabban alkalmazott megoldás lehetett. Az 1300-as évek folyamán általánosan elterjedté váló retábulumok mellett az egyéb típusú, így az ilyen egyszerűbb kialakítású oltárberendezések is folyamatos használatban maradtak egészen a középkor végéig.⁹⁰ A formai szempontból inkább a román korhoz kapcsolódó típusok tartós és megingathatatlan tovább élésének leírására Justin Kroesen a *longue durée* („hosszú élettartam”) jelzős szerkezetet alkalmazta.⁹¹ Ez a jelenség erősen emlékeztet a hazánk 13. század végi–14. század eleji falfestészeti emlékéanyagával kapcsolatos, Tóth Melinda által vizsgált művészettörténeti problematikára: „Falusi környezetben épült kis templomok, és helyi jelentőségű kegyuraik díszített tevékenysége: a késői román stílusú falfestészet utolsó szakaszának magyarországi emlékei többségükben ebből a körből valók. Elemzőjükben a datálási nehézségek látán az a képzet alakul ki, hogy e korszakban valamiképpen megállt az idő.”⁹² A feltételezett nádasdi oltármenza falképpel kombinált, egyszerűbb típusának az értékelésekor nagy jelentőségű e két, egymással összefüggő gondolat.

Az oltárképként funkcionáló falképek legkvalitásosabb, legkidolgozottabb változatai a falra festett „szárnyas retábulumok”. Esetükben magát a plasztikus oltárformát reprodukálták síkhordozón, a falfestészet eszközeivel. Így készült a dél-tiroli Burgusio plébániatemplomának déli mellékoltára számára a Heinrich Brendli által 1497-ben megrendelt Szent Sebestyén–Madonna–Szent Bálint-freskó,⁹³ valamint Westerbuchberg Szent Péter és Pál-temploma déli kereszthajójának a keleti falára festett „retábulum”.⁹⁴ E megoldás jóval egyszerűbb, és időben is lényegesen korábbra visszanyúló válfájának hazai példája a jáki Szent György-freskó (1256), amely az egykori bencés apátsági templom főszentélyének keleti zárófalán a főszentély oltárképként, „representatív ikonként” kerülhetett elhelyezésre.⁹⁵ A mecseknádasdi kápolnában a középkori mellékoltár(ok) mögötti falszakasz(ok)on látható, téglány alakú keretbe foglalt *imagok* funkcionális szempontból, azaz oltárképként a jáki Szent György-ábrázolás közvetett származéka(i)nak tekinthető(k). A falképpel kiegészített oltárasztal jelen megoldása kevésbé komplex, mint a Bihar megyei Siter református templomának déli mellékoltára. (11. kép) Ez esetben a diadalív hajó felé eső homlokfalán megfestett Maiestas Krisztus-freskó előtti, falhoz támaszkodó menza fölé – a dunahidasi⁹⁶ megoldáshoz hasonlóan – baldachinos építmény, oltársátor került.⁹⁷

Azt, hogy a nádasdi menza a templom északi vagy déli mellékoltárához tartozhatott-e, a rendelkezésre álló források alapján természetesen lehetetlen eldöntenünk. Elképzelhető, hogy a bevett gya-

korlat szerint, a középkorban mindkét oldalon állt egy-egy mellékoltár. Ezt a feltételezést a meglévő freskótöredékek sem cáfolják meg.

A diadalív bal oldalán helyet foglaló, alsó falképet az eddigi kutatás vagy nem érintette, vagy – némi kiegészítéssel⁹⁸ – „két álló szent figurájának” ábrázolásaként⁹⁹ írta le. Emellett olyan vélemény is született, mely szerint e falkép két lovagi ruhába öltözött férfi szentet, talán Szent Lászlót és Szent Imrét jeleníti meg.¹⁰⁰ A kápolna középkori titulusból kiindulva, részint kézenfekvő volna itt egy Szent László-freskót és mellékoltárt feltételeznünk. Ám a falkép, valóban nehezen kivehető, bizonytalanul értelmezhető fragmentumait közelebbről megvizsgálva, úgy tűnik, a bal oldali (ikonográfiailag a jobb oldali) alak hosszú, bő köpenyt, valamint *maforiont* viselő női figura. A jobb oldali alak lábvértje, koronája, továbbá, a rendelkezésre álló festésnyomokból következtetve, talán hermelingalléros palástja alapján valóban lehet lovagszent, sőt, szent király – így Szent László is. A fragmentumok viszont inkább egy szakálltalan, ifjabb férfialak ábrázolását látszanak körvonalazni.

A töredékekből felsejlő ikonográfia alapján még nagyobb valószínűséggel köthetünk középkori mellékoltárt a diadalív jobb oldalán látható falképhez. (12. kép) Meghatározásakor az eddigi kutatás helyenként egymásnak ellentmondó eredményekre jutott. A szakirodalomban a „kereszt alatt angyalokkal ábrázolt Pietà-csoport”¹⁰¹ lehetősége is megfogalmazódik, míg egy másik vélemény szerint „a déli oldal angyalai pedig egykor trónuson ülő Madonnát vettek körbe”.¹⁰² Ugyanakkor, amennyire ez a falkép látható festésnyomai alapján megállapítható, a jobb oldali figura fejét nem övezi dicsfény. Ha mindehhez hozzávesszük imára kulcsolt kéztartását, valamint vélhetően térdeplő testhelyzetét, úgy ez az alak sokkal inkább donátorként értelmezendő, aki a vele szemközti, mondatszalogot tartó angyallal egy devóciós képet alkotott. Azonos témájú és hasonló kompozíciójú ábrázolással rendelkezik a régió két további emléke. A cserkúti római katolikus templom hajója északi falán, az apostolokkal egy sorban megfestett, s a diadalív bal oldalán látható Madonnához fohászkodó donátorpár¹⁰³ (1335) képmása (13. kép) éppúgy a nádasdi falképre emlékeztet, mint az alakokat az Istenszülőnek beajánló angyal gesztusai. Szintén az imádkozó donátorfigura ábrázolását idézi Miklós éneklőkanonok votív képe (14. század első harmada),¹⁰⁴ amely a középkori pécsi székesegyház északi mellékhajójában, a 18. század közepén épített sekrestye ajtaja fölött foglalt helyet, az utókor számára viszont kizárólag Koppay József 1882-es akvarellmásolata alapján ismert. Az eredeti kompozíció szerint a térdeplő kanonok a

16. Mecseknádasd, r. k. kápolna. A diadalív déli homlokfalának freskótöredékei: bekarcolt keret és szegélydísz (Szerző felvétele, 2016)

Madonna, illetve Keresztelő Szent János festett alakja felé fordult.

Mecseknádasd fogadalmi falképe kapcsán valóban kézenfekvő lenne a donátor és az angyal között egy – esetleg baldachinnal koronázott – trónust feltételeznünk, amely a Madonnának biztosított volna helyet.¹⁰⁵ (Mint láttuk, mindkét ismert baranyai devóciós falkép trónoló Istenanya-ábrázoláshoz köthető.) Ennek ellentmondani látszik, hogy Nádasdon a két alak között aligha lehetett elegendő hely egy Máriát és a gyermek Jézust megjelenítő képmásnak, amelynek nyomai ráadásul a meglévő töredékek egyetlen pontján sem ragadhatók meg. (14. kép) Valószínűbbnek tűnik, hogy az angyal a donátort, ahogyan Cserkúton, itt is egy másik, jelen esetben a felső keretben helyet foglaló szentnek ajánlotta be. A térdeplő alakokra és lebegő angyalokra épülő képi struktúra némileg emlékeztet a segesvári hegyi templom diadalívének a hosszház felé eső északi homlokfalán megfestett Utolsó ítélet (késő 15. század) szerkezetére.¹⁰⁶ Azt pedig, hogy Nádasdon egy Madonna-ábrázolás került volna a felső keretbe, az a középkori hagyomány cáfolja meg, melynek megfelelően – mint vélhetően Cserkúton is – a templomok északi, nem pedig a déli mellékol-tárát dedikálták az Istenszülőnek.¹⁰⁷ Ezen a ponton

viszont, bárminemű érdemi információ híján, nem juthatunk közelebb az egykori falkép-együttes ikonográfiájának pontosabb megértéséhez.

Végezetül térjünk ki a freskók datálásának kérdésére. Wehli Tünde szerint a diadalívtól balra eső, Szent Dorottya, a gyermek Jézust, Keresztelő Szent Jánost, valamint az Atyaistent megjelenítő falkép 1470 után készülhetett.¹⁰⁸ Noha a feltételezett metszetelőkép-felhasználási gyakorlat, amely a speciális ikonográfiai megoldást eredményezhette, valóban egy későbbi keltezés felé mutatna, mindez építéstörténeti, illetve stíluskritikai alapon egyaránt elvetendőnek tűnik. A *terminus post quem* ikonográfiai szempontból valahol a 14. század végén jelölhető ki, mivel Szent Dorottya ábrázolása ekkortól fogva gyakrabban ragadható meg a magyarországi faszobrászatban (pl. a budapesti Szépművészeti Múzeum ismeretlen eredetű Szent Dorottya-szobra [1390–1410],¹⁰⁹ Bártfa és Busóc [1390–1410],¹¹⁰ továbbá Zsegra egykori Mária-oltárai [1370–1390])¹¹¹ és a falfestészetben (a sepsikilyéni unitárius templom töredéke a 14. század második felében készült).¹¹² Ezt a felvetést pedig a falképek stílusa mellett a mellékoltárral való kapcsolatuk is megerősítheti.

A kápolna szentélyét valamikor a 14. század első felében keleti és déli irányban kiszélesítették.

17. Siklós, várkapolna. A hosszház déli ülőfülkéjének falképei
(Szerző felvétele, 2017)

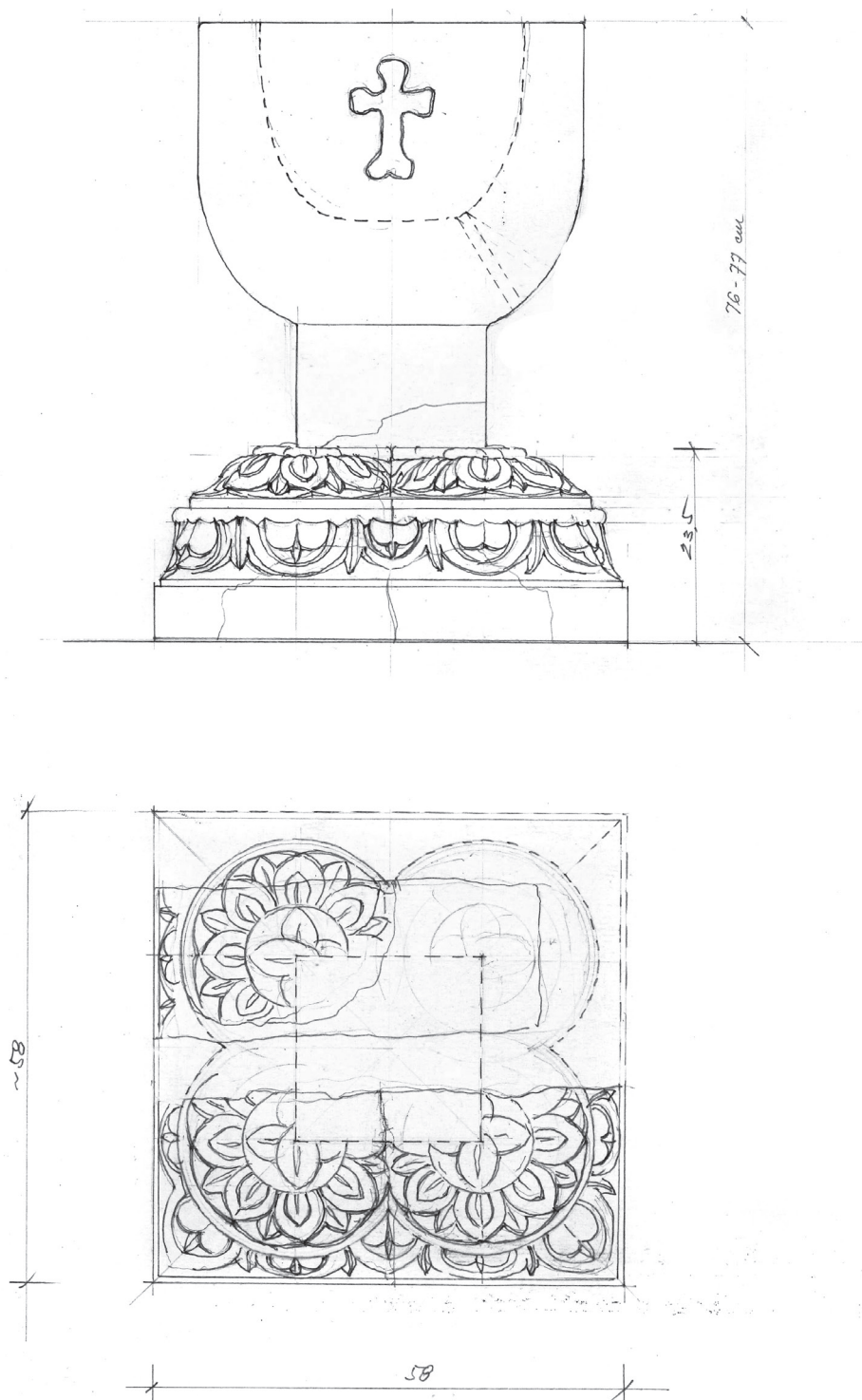
Az épületnek a bővítést követő első vakolatrétegre vörös színű, kör alakú keretbe foglalt, enyhén kiszélesedő szárú felszentelési keresztek kerültek; ma kettő a szentély keleti falán, egy a diadalív északi belfalán látható. A második vakolatrétegre festett falképek azért sem készülhettek 1470 után, mivel nem valószínű, hogy a templomot több mint száz éven át pusztán a felszentelési keresztek díszítették volna. Ahogy az sem, hogy a szóban forgó mellékoltár ilyen hosszú időn keresztül nélkülözne volna a képi ábrázolást. Igaz, az 1310-es trieri zsinat előírásából kiindulva – amely szerint az egyes oltároknak hordozniuk kellett a tituláris szent képét *vagy* [kiemelés – K. G.] névfeliratát¹¹³ – elképzelhető valamiféle átmeneti megoldás, ám minden bizonnyal lényegesen rövidebb ideig. A kápolna falképei tehát e 14. századi bővítést, majd a felszentelési keresztek megfestését követően, 1400 körül készülhettek.

Ma is látható töredékeik több olyan megoldást, motívumot hordoznak, amelyek az erre a periódusra datált hazai anyag több emléken is megjelennek. Ilyen a Szent Dorottya-jeleneten az Atyaisten képte-

rét leválasztó, hullámvonalas, stilizált felhőmustra, amely megegyezik a halmajugrai római katolikus templom Utolsó ítéletén¹¹⁴ látottal. Ez a motívum a 14–15. század fordulóján különösen népszerű lehetett. Jelen van az ugyancsak 1400 körüli lele-szi Utolsó ítéletén¹¹⁵ is. A zempléni emlék festett együttese ráadásul egy másik ábrázolás, jelesül az északi falnak a magyar királyt megjelenítő képmá-sa¹¹⁶ miatt is fontos lehet. A figura „liliomos” ko-ronája, akárcsak Szent Dorottyaé Nádasdon, kisebb és nagyobb, lekerekített lóhereíves elemekből épül fel. A liliomos tagokból (*sarnír*) álló, esetenként megemelt kőfoglatokat imitáló női koronák olyan konkrét ötvösművek követésével válhattak a falfes-tészeti ábrázolást alakító hagyomány részévé, mint a 14. századi zárai (1377–1380) és váradi koronák.¹¹⁷ E típus a nyíracsádi református templomnak a női vértanúszenteket, köztük Szent Dorottyát ábrázoló freskóján¹¹⁸ is jelen van.

Szintén az 1400 körüli datálást valószínűsíti a töredékek átfogó stíluskritikai vizsgálata, amely alapján az egykori falképek a lágy stílus közép-eu-rópai orientációjú műveinek tűnnek. Visszafogott színskálájuk elsősorban vöröses-sárgás tónusokra épül. A markáns kontúrvonalú, kevésbé lendületes figurák közül a diadalívtől északra esők talán még plasztikusabban tükrözik az internacionális gótika jellegzetes, nyújtott formaképzését. A déli oldalon épen fennmaradt angyal számára kézenfekvő ana-lógiául szolgálnak a kourimi Szent István-kolos-tortemplom kriptájának boltcikkelyeire 1400 körül megfestett, vörös háttér előtt megjelenő, zenélő angyalok.¹¹⁹ Az arcábrázolás, a hajszerkezet, a test-felépítés, valamint az egyes gesztusok-kézmozdu-latok kapcsán általános rokonság ragadható meg e két emlék között. Hasonló kapcsolat mutatható ki a mecseknádasdi, illetve a már említett halmajugrai freskók esetében. A klorit, továbbá a keretek, az arcok és az imára kulcsolt kezek kidolgozásának meggyőző hasonlósága nyomán e művek azonos stílusjegyeket hordoznak. Ezen a ponton kell meg-említenünk a tornai római katolikus templom jóval kvalitásosabb falképeit. Esetükben nem is a figura-alakításra, sokkal inkább a szentély déli ablakának belfetére koncentrálnunk. (15. kép) Utóbbi felületén a prófétákat elválasztó háromszögekben megjelenő stilizált növényi ornamensek, a keret geometrikus mustrájával kiegészülve, az 1400 körüli falfestészet-ben gyakorta alkalmazott díszítőmotívum-együt-test jelenítik meg. A nádasdi votív kép bekarcolás-sal kidolgozott kerete mentén ugyancsak csillag alakú geometrikus díszek, valamint tükrös kialakítá-sú kettős indák jelennek meg. (16. kép)

A baranyai emléken belüli egyértelműen a siklói várkapolna hosszháza északi és déli falfül-

Országos Műemléki Felügyelőség
Tervtár 46 998

HETVEHELY, RÉGI R.K. TEMPLOM
KERESZTELŐ MEDENCE
ELM. REKONSTR. 1974. Sedlmayr

18. Sedlmayr János: Hetvehely, r. k. templom, ún. „öreg templom”. Keresztelő medence. Elm. rekonst. Ceruzarajz. 1974.
MMA, MÉM-MDK, Tervtár, ltsz. R 46998

kéinek freskói (1415–1430)¹²⁰ állnak a legközelebb a mecseknádasdi stílusához. (17. kép) Szemléletes, hogy Siklóson két középkori épület, így a várkapolna mellett az Ágostonos kanonokrendi templom őrzött meg korabeli falképeket. Míg utóbbi, a kutatás által az 1410 körüli periódusra datált művek az észak-itáliai falfestészethez, elsősorban Altichiero da Zevio padovai munkásságához köthetők,¹²¹ addig a várkapolna freskói az internacionális gótika emlékei. Markáns körvonalú figuráik, arcbrázolásaik, illetve Szent László kezeinek modellálása véleményünk szerint éppúgy nem függetleníthető a Nádasdon látottaktól, mint a csillagos mustra.

Összegzés

Amennyire a mecseknádasdi falképeket indokolt gótikusnak titulálnunk, éppoly képtelenségnek látszik e jelzővel illetnünk a kápolnában őrzött kőtöredékeket. Úgy tűnik, mintha a 14. századi bővítés és átalakítás egyes produktumai a nyugati torony 13. század végi fűrészfogas párkánya által képviselt formanyelvhez kívánnának igazodni. Az elméletben rekonstruált oltármenza mellett mindenképp igaz ez a déli kapura, amely típusát tekintve profilált bélletes portál, vagyis tipológiai értelemben a periféria építkezéseinek egy alapformája, amelyből nehéz bármilyen kronológiai következtetést levonni.¹²² Mindez igen határozottan kijelöli jelen vizsgálat, illetve a további, hasonló témájú kutatások keretét a falusi templomépítészet szolgáltatta interpretációs síkon.

A mai Baranya megye területén – a pécsi Aranyos Mária-kápolnát, illetve a pécsvárad bencés apátságot nem számítva – jelenlegi tudásunk szerint hét templomhoz köthetünk 14. századi szobrászati, épületplasztikai töredéket. Többségében

pasztofóriumokról, keresztelőmedence- és nyílászáró-töredékekről van szó. Közülük a hetvehelyi ún. „öreg templom” az egyetlen, melynek egyes részletei, így csúcsíves orrtagban végződő kettős ülőfülkéje, az egykor minden bizonnyal egy keresztelőmedence talapzatát képző, stilizált levélkoszorús töredékek,¹²³ (18. kép) elsősorban pedig a szentély keleti ablaka¹²⁴ bizonyos szempontból gótikusnak titulálható. Továbbá a szóban forgó emlékek közül öt¹²⁵ Pécs városa – így a középkori székesegyház – kettő¹²⁶ Pécsvárad egykori bencés apátsága közvetlen közelében fekszik. Ha ehhez hozzávesszük a Mantova urának követe által 1395-ben lejegyzett beszámolót, mely szerint „Zágrábtól Budáig csak erdőségeken át vitt az útja”,¹²⁷ kézenfekvő volna azt feltételeznünk, hogy a középkorban e ritkán lakott térség kevés temploma (a felsoroltak) földrajzi és művészettörténeti értelemben is a jelentősebb központok körül csoportosult, s hogy mindez építészeti, épületplasztikai orientációjukat is befolyásolhatta. A helyzet azonban ennél bonyolultabb. Részint, mert a középkori emlékek évszázadokon keresztül történő fennmaradása teljességgel bizonytalan tényezők által alakított, kiszámíthatatlan jelenség. Másfelől, láthattuk, hogy Mecseknádasdon a két, nagyjából azonos korszakra datált épület merőben eltérő formakincsű épületplasztikai töredékeket őrzött meg. Nem is szólva Pécsről és Pécsváradról, ahol a 14. század folyamán már valóban gótikus faragványok készültek.

Centrum és periféria problematikája tehát ebben az esetben is szűkre szabja a művészettörténeti kutatás mozgásterét. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem volna értelme a középkori baranyai töredékek jövőbeni összegyűjtésének és rendszerezésének. Annak az emléktanyagának, amelyben a vizsgált mecseknádasdi töredékek talán egy középkori mellékoltár-menza egyes darabjaiként foglalhatják el a helyüket.

JEGYZETEK

1 Mecseknádasd a középkor folyamán egyházszervezet tekintetében a pécsi püspökséghez, közigazgatásilag viszont Tolna vármegyéhez tartozott. Jelenleg Baranya megye területén fekszik.

2 A község műemlékeinek felsorolásszerű összefoglalása: *Lantosné Imre Mária – Vargha Dezső: Mecseknádasd. (Száz Magyar Falu Könyvesháza)* Budapest 2003, 98–124.

3 A katolikus Magyarország 1001–1901 I. Szerk. Kiss János – Sziklay János. Stephaneum Nyomtató Műintézet, Budapest 1902, 377; *Fedeles Tamás – Horváth István: Klimó György pécsi püspök (1751–1777) pecséthasználata. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve XLVI–XLVII.* 2003, 87–96.

4 Klimó műpártolásához újabban I. *Buzási Enikő: A pécsi püspökök művészetpártolásának emlékei a 18–19. századból.* *Ars Hungarica* XLIII. 2017, 7–12.

5 A Schlossberg-dombon, az egykori – idővel várrá átalakított – poligonális szentélyzáródású templom romja mellett fekvő ún. Rékavárban született I. István magyar király unokája, Skóciai Szent Margit, 1047-ben.

6 *Zóka László: Baranya Árpád-kori templomai.* *Honismeret* VII. 1979:1, 31. szerint a mecseknádasdi kápolna egy időben a református magyarok, valamint a törökökkel betelepült szerbek számára is templomként szolgált.

7 A 18. század elején nagyszámú német *hospes* települt Mecseknádasdra. A kápolna körüli temető sírkeresztjei e népek itt tartózkodásáról tanúskodnak.

8 *Schönerne Puszta Ilona*: A mecseknádasdi Szent István-templom helyreállítása. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve XVI. 1972, 145–149; *Schönerne Puszta Ilona*: A mecseknádasdi Szent István-templom helyreállítása. Magyar Műemlékvédelem VII. 1974, 195–202.

9 *Gerőné Sándor Mária*: A mecseknádasdi Szent István-templom. Adatok Mecseknádasd középkori településtörténetéhez. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve XVI. 1972, 125–144; *Gerőné Sándor Mária*: A mecseknádasdi Szent István-templom kutatása. Magyar Műemlékvédelem VII. 1974, 179–194.

10 *Hokkyné Sallay Marianne*: A mecseknádasdi Szent István-templom falképei. Magyar Műemlékvédelem VII. 1974, 203–206; *Mária Prokopp*: Italian trecento influence on murals in East Central Europe particularly in Hungary. Budapest 1983, 107; *Wehli Tünde*: Könyvfestészeti és grafikai előképek az 1470 előtti magyarországi falfestészetben. *Ars Hungarica* XI. 1983, 223; *Dercsényi Dezső*: Baranya középkori templomai. Budapest 1984, 28; *Sz. Eszláry Éva*: Falfestészet. Az internacionális gótika közép-európai stíluskapcsolatai. Dunántúl. In: Magyarországi művészet 1300–1470 I. Szerk. Marosi Ernő. Akadémiai Kiadó, Budapest 1987, 614; *K. Németh András*: A középkori Tolna megye templomai. Publikon Kiadó, Szekszárd 2015, 110, Kat. 169.

11 *Fejér György*: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tomus tertius. Vol. 2. Budae 1829, 458. Idézi: *Gerőné* 1974 i. m. (9. j.) 179–180.

12 *Ortoay Tivadar*: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején: a pápai tizedjegyzék alapján feltüntetve. Franklin Társulat, Budapest 1891. 252. Idézi: *Gerőné* 1974 i. m. (9. j.) 179, 9. j.

13 *Monumenta Vaticana Hungariae*. I/1. Rationes collectorum pontificorum in Hungaria. Pápai tized-szedők számadásai. 1281–1375. Red. Ladislaus Fejérpataky. Budapest 1887, 277, 286, 310. A pápai tizedjegyzékeknek a mecseknádasdi plébániára vonatkozó adatait közli: *Timár György*: Tolnavármegye templomos helyei. Tolna Megyei Levéltári Füzetek VII. 1999, 291.

14 A középkori periodizációhoz l. *Gerőné* 1974 i. m. (9. j.) 191–192.

15 *K. Németh* 2015 i. m. (10. j.) 110, Kat. 169.

16 *Merényi Ferenc*: Domsics Mátyás egyházlátogatása Baranyában 1729-ben. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, Pécs 1939, 25. Idézi: *Gerőné* 1974 i. m. (9. j.) 179, 10. j.

17 *Gerőné* 1974 i. m. (9. j.) 179, 10. j.

18 *Joseph Brüstle*: Recensio Universi Cleri Dioecesis Quinque Ecclesiensis. Tomus tertius. Quinqueecclesiis. Quinque-Ecclesiis 1879, 874. Idézi: *Gerőné* 1974 i. m. (9. j.) 179, 10. j.

19 Magyar Művészeti Akadémia, Magyar Építészeti Múzeum – Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ [továbbiakban: MMA, MÉM-MDK], Tudományos Irattár, MOB iratok, 1909/595. (A Walter-féle adatközlés kizárólag a pécsi egyházmegye területén található emlékekre vonatkozik.)

20 MMA, MÉM-MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, 1916/543.

21 *Gerőné* 1974 i. m. (9. j.) 182–183.

22 *Schönerne* 1974 i. m. (8. j.) 200.

23 A kövek számozását l. a 4. fényképen.

24 *Gerőné* 1974 i. m. (9. j.) 183.

25 *Schönerne* 1974 i. m. (8. j.) 199, 198. kép.

26 MMA, MÉM-MDK, Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, 23/106: „Nádasdon, templomrom a falu melletti dombon.”

27 *Gerőné Sándor Mária*: Mecseknádasd, Schlosberg. Kőfelmérések. Pausz, tus. Budapest 1978. MMA, MÉM-MDK, Tervtár, ltsz. R 81765, 81774–81776.

28 A mecseknádasdi mészmárgát felhasználták Ozorán, l. *Koppány Tibor*: Az ozorai vár. In: *Mikó Árpád – Takács Imre* szerk.: Pannonia regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest 1994, 386; továbbá Siklóson, Magyarereggyen és Pécsváradon, l. *Mikó Árpád*: Rész és egész. A magyarországi reneszánsz kőfaragóműhelyek és kutatásuk. In: *Bárdoly István – László Csaba* szerk.: Tanulmányok Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Budapest 1998, 215.

29 Az említett kőanyagnak Mecseknádasd közvetlen közelében történő felhasználásához l. Szilágy római katolikus templomának déli kapuját; a középkori pécsi egyházmegye területén történő felhasználásához egyebek mellett l. Cserkút és Pécs-Málom római katolikus templomainak déli kapuit stb.

30 *Tóth Sándor*: A 11–12. századi Magyarország Benedek-rendi templomainak maradványai. In: *Takács Imre* szerk.: Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Pannonhalmi Főapátság, Pannonhalma 2001, 241, 22. kép; *Havasi Krisztina*: Sárvarmonostor XI. századi kőfaragványainak katalógusa elé. In: *Kollár Tibor* szerk.: Középkori egyházi építészet Szatmárban. Nyíregyháza 2011, 42, 46.: 34. kép.

31 *Buzás Gergely*: Egy királyi központ születése. Visegrád Szent Istvántól I. Károlyig. In: *Benkő Elek – Orosz Krisztina* szerk.: In Medio Regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén”. Budapest 2015, 594, 599, 12. kép. A nyolcszög alaprajzú rekonstruált féloszlop típusa és kialakítása megfigyelt a Szent András-monostor féloszlopáival.

32 *Juan Alberto Cabello – Simon Zoltán*: A Gutkeled nemzetség két templomának kutatása a szatmári Erdőháton. Gacsály és Zajta. In: Középkori egyházi építészet Szatmárban 2011 i. m. (30. j.) 161, 33. kép.

33 *Joseph Braun*: Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung I. Alte Meister Guenther Koch & Co., München 1924, Tf. 13.

34 *Braun* 1924 i. m. (33. j.) Tf. 21.

35 *La France romane*. Au temps des premiers Capétiens (987–1152). Commissaire général Danielle Gaborit-Chopin. Musée du Louvre, Paris 2005, 108. Cat. 60. (Jean-René Gaborit)

36 *Anita Fiderer Moskowitz*: Italian Gothic Sculpture c. 1250–c. 1400. Cambridge University Press, Cambridge 2001, 103, Fig. 129.

37 *James Beck*: Jacopo della Quercia I. Columbia University Press, New York 1991, 158–161.

38 *Braun* 1924 i. m. (33. j.) Tf. 45.

39 *Braun* 1924 i. m. (33. j.) 125–191.

40 *Sabine Komm*: Heiligengrabbmäler des 11. und 12. Jahrhunderts in Frankreich. Wernersche Verlagsgesellschaft, Worms 1990, 81.

41 *Justin E. A. Kroesen*: The altar and its decorations in medieval churches. A functionalist approach. *Medievalia* XVII. 2014, 170, 181, Fig. 8 [a továbbiakban: *Kroesen* 2014a]; *Justin E. A. Kroesen*: The *longue durée* of „Romanesque” altar decorations: frontals, canopies and

altar sculptures. In: *Paint and Piety. Collected Essays on Medieval Painting and Polychrome Sculpture*. Ed. by Streeton and K. Kollandsrund. London 2014, 29, 30., Fig. 15. [a továbbiakban: Kroesen 2014b]

42 *Hans Belting*: Kép és kultusz. Ford. Schulcz Katalin – Sajó Tamás. Balassi Kiadó, Budapest 2000, 473., 270. kép.

43 *Justin E. A. Kroesen – Victor M. Schmidt*: Introduction. In: *The Altar and its Environment 1150–1400*. Ed. by Justin E. A. Kroesen, Victor M. Schmidt. Turnhout 2009, 1.

44 *Kroesen – Schmidt* 2009 i. m. (43. j.) 5.

45 *Heitelné Móré Zsuzsa*: Egyházi építészet a Maros-völgy alsó szakaszán a 11–13. században I. In: *Kollár Tibor szerk.: A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szeged 2000, 623.

46 *Heitelné* 2000 i. m. (45. j.) 612, 16–17. kép.

47 A második pankotai oltár. Tollrajz. MMA, MÉM–MDK, Tervtár, ltsz. K 7003.

48 *Heitelné* 2000 i. m. (45. j.) 622.

49 *Gerece Péter*: A pécsi székesegyház egykori oltársát-
ra és többi szobrászati maradványa. *Archeológiai Közle-
mények XX*. 1897, 72–130. (Különös tekintettel: 108–114.)

50 *Tóth Melinda*: A pécsi székesegyház kőszobrászati
díszítése a románkorbán. In: *Pannonia regia* 1994 i. m.
(28. j.) 123–127; *Marosi Ernő*: Művészet a királyi udvarban
és udvari művészet az ország közepén. In: *Medio Regni
Hungariae* 2015 i. m. (31. j.) 40–41.

51 *Szőnyi Ottó*: A pécsi püspöki múzeum kőtára. *Taizs
József Ny.*, Pécs 1906, 71–73, 75. 25. kép; vö. *Ernő Marosi*: Die
Domskulpturen von Pécs. *Kunsthistorische Einordnung
und Inszenierung als ein Paradigma ungarischen
Selbstverständnisses*. In: Robert Born – Alena Janatková
– Adam S. Labuda Hrsg.: *Die Kunsthistoriographien in
Ostmitteleuropa und der nationale Diskurs*. Gebr. Mann
Verlag, Berlin 2004, 239–240, 241. Fig. 11.

52 *Szakács Béla Zsolt*: Dombó és a korai altemplomok
Magyarországon. In: *Kollár Tibor szerk.: Építészet a kö-
zépkori Dél-Magyarországon*. Budapest 2010, 673–676,
680, 685, 692, 695, 36. j.

53 *Szakács Béla Zsolt*: Két altemplom – Pannonhalma
és Tihany. In: *Gaylhoffer-Kovács Gábor – Székely Miklós
szerk.: Als Ich Can. Tanulmányok Urbach Zsuzsa 80. szü-
letésnapjára*. Budapest 2013, 17.

54 *Szakács* 2010 i. m. (52. j.) 696.

55 A feldebrői altemplomot – az oltár(ok) említése
nélkül – monografikus jelleggel elsőként *Gerece Péter*
írta le, I. *Gerece Péter*: A debrői altemplom. *Archaeologiai
Értesítő Úf. XVII*. 1897, 405–414.

56 *Marosi Ernő*: A romanika Magyarországon. Corvi-
na, Budapest 2013, 59.

57 *László Gerevich*: The royal court (curia), the provost's
residence and the village at Dömös. *Acta Archeologica
XXXV*. 1983, 391.

58 *Nándori Klára*: Prépostsági templom helyreállítása,
Dömös. *Magyar Építőművészet LXXXII*. 1991, 31. L. to-
vábbá *Szakács* 2010 i. m. (52. j.) 712. 89. j.

59 *Robert Onderka*: Pannonhalma, bencés apátsági
templom. *Hosszmetszet*. Tollrajz. 1859. MMA, MÉM–
MDK, Tervtár, ltsz. R 4254.

60 *Robert Onderka*: Pannonhalma, bencés apátsági
templom. Keleti altemplom. Belső nézetrajz. *Ceruzarajz*.
1859. MMA, MÉM–MDK, Tervtár, ltsz. R 4303.

61 *Szakács* 2010 i. m. (52. j.) 711, 67. j.

62 *Marosi Ernő – Tamás Zsuzsanna szerk.*: A középkori
művészet történetének olvasókönyve. Budapest 1997, 194.

63 *Julian Gardner*: Altars, altarpieces and art history:
legislation and usage. In: *Italian Altarpieces 1250–
1550*. Ed. by Eve Borsook – Fiorella Superbi Giofredi.
Clarendon Press, Oxford 1994, 10.

64 *Kees van der Ploeg*: How Liturgical is a Medieval
Altarpiece? In: *Italian Panel Painting of the Duecento and
Trecento*. Ed. by Victor Schmidt. National Gallery of Art,
Washington–London 2002, 106.

65 *Kroesen* 2014a i. m. (41. j.) 165. Természetesen a mel-
lékoltárnál is miséztek, ám ebben az esetben a pap kizá-
rólóg a menza előtt foglalhatott helyet.

66 *Gardner* 1994 i. m. (63. j.) 7.

67 *Nagy Sándor*: Dombó, középkori monostor és erőd.
Fórum Kiadó, Újvidék 1987, 15.

68 *Szakács* 2010 i. m. (52. j.) 679.

69 *Marosi Ernő*: Bencés építészet az Árpád-kori Ma-
gyarországon. A „rendi építőiskolák” problémája. In: *Ta-
kács Imre szerk.: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000
éve I. Pannonhalmi Főapátság, Pannonhalma* 1996, 135.

70 *Richard Krautheimer*: Early Christian and Byzantine
Architecture. 4. edition. The Yale University Press, New
Haven–London 1986, 89–90; *Ványó László*: Az ókeresztény
művészet szimbólumai. Szent István Társulat, Budapest
1988, 73.

71 *Braun* 1924 i. m. (33. j.) 139.

72 *Justin E. A. Kroesen*: Seitenaltäre in mittelalterlichen
Kirchen. Schnell & Steiner, Regensburg 2010, 95.

73 *Kroesen – Schmidt* 2009 i. m. (43. j.) 1. Vö. *Braun* 1924
i. m. (33. j.) 129–181, aki egy, kettő, három, négy, öt vagy
több alátámasztással bíró menzákat különböztet meg.

74 *Kroesen – Schmidt* 2009 i. m. (43. j.) 1.

75 *Alastair Smart*: The Assisi problem and the art of
Giotto. A study of the legend of St. Francis in the Upper
church of San Francesco, Assisi. Clarendon Press, Oxford
1971, 162, Plate 3; *John White*: Art and architecture in Italy:
1250–1400. London 1993, 208, 210–211, Fig. 119.

76 *Norbert Wolf*: Deutsche Schnitzretabel des 14.
Jahrhunderts. Deutscher Verlag für Kunstwissenschaft,
Berlin 2002, 89, Tf. 40.

77 *Anja Sibylle Steinmetz*: Das Altarretabel in der
Altniederländischen Malerei. Untersuchung zur
Darstellung eines sakralen Requisits von frühen 15. bis
zum späten 16. Jahrhundert. Verlag und Datenbank für
Geisteswissenschaft, Weimar 1995, 341.

78 *Steinmetz* 1995 i. m. (77. j.) 343.

79 *Török Gyöngyi*: Gótikus festészet és szobrászat Ma-
gyarországon. A Magyar Nemzeti Galéria állandó kiállí-
tása. Budapest 2005, 34, 40, 53, 29. kép.

80 A korábbi szakirodalom összefoglalásával I.
Oltárszárnytörődék Szent Márton és Szent Miklós le-
gendájának jeleneteivel. In: *Mikó Árpád szerk.: Jankovich
Miklós (1772–1846) gyűjteményei. Magyar Nemzeti Galé-
ria*, Budapest 2003, 55–59, Kat. 6. (*Poszler Györgyi*)

81 *Marosi Ernő*: A XIV–XV. századi magyarorszá-
gi művészet európai helyzetének néhány kérdése. *Ars
Hungarica I*. 1973, 34; *Wehli Tünde*: Szent István király
ábrázolása a középkori magyarországi művészetben. In:
*Veszprémy László szerk.: Szent István és az államalapí-
tás*. Budapest 2002, 164; *Marosi Ernő*: III. András király
(1290–1301) diptychona. In: *Marosi Ernő szerk.: Európa
színpadán. Magyarország ezeréves hozzájárulása az eu-
rópai közösség eszméjéhez*. Budapest 2009, 49–52; *Kerny
Terézia*: A magyar szent királyok tisztelete és ikonográfiája

- a XIII. századtól a XVII. századig. In: *Uő: Uralkodók, királyi szentek. Válogatott ikonográfiai és kultusztörténeti tanulmányok.* Szerk. *Mikó Árpád.* Budapest 2018, 14–15.
- 82 Éva Kovács: *L'âge d'or de l'orfèvrerie parisienne au temps des princes de Valois.* Éditions Faton, Dijon 2004, 68–70.
- 83 *Marosi Ernő:* A gótika Magyarországon. Corvina, Budapest 2008, 20, 15. kép, 23, 25.
- 84 Pálcakeretes kőlap töredéke két álló figura részletével (1361–1374). In: *Pannonia regia* 1994 i. m. (28. j.) 273. Kat. IV–45. (*Takács Imre*)
- 85 *Follajtár József:* Levezetés VI. Pöstyén egyházi emlékeiről. Archeológiai Értesítő Úf. XXV. 1905, 267. A középkori pöstyéni templom művészettörténeti kérdéseivel legutóbb *Takács Imre* *Az Anjou-kori művészet különös példája: a pöstyéni templom* című előadása foglalkozott a budapesti művészettörténet tanszékek 2018. november 9-én tartott konferenciáján.
- 86 *Takács Imre:* Garamszentbenedek temploma és liturgikus felszerelése. In: *Paradisum plantavit* 2001 i. m. (30. j.) 171.
- 87 *Takács* 2001 i. m. (86. j.) 172.
- 88 *Kroesen* 2014a i. m. (41. j.) 166.
- 89 A középkori művészet történetének olvasókönyve 1997 i. m. (62. j.) 41, 22. j.
- 90 *Kroesen* 2014b i. m. (41. j.) 33.
- 91 *Kroesen* 2014b i. m. (41. j.) 33.
- 92 *Tóth Melinda:* Falfestészet az Árpád-korban. Kutatási helyzetkép. *Ars Hungarica* XXIII. 1995, 145. Az idézettel rokoníthatók az egyes északkelet-magyarországi falusi templomokkal kapcsolatos építészettörténeti kérdések és datálásbeli anomáliák, melyekhez újabban *I. Szakács Béla Zsolt:* Az Árpád-kori építészet határvidéken: szatmári falusi templomok. In: *Középkori egyházi építészet Szatmárban* 2011 i. m. (30. j.) 12. Ehhez l. továbbá *Marosi Ernő:* Magyar falusi templomok. Corvina, Budapest 1979, 151.
- 93 *Kroesen* 2010 i. m. (72. j.) 100. A festett retábulum predelláján Veronika kendője, oromzatán a Fájdalmak férfia látható.
- 94 *Kroesen* 2010 i. m. (72. j.) 101.
- 95 *Tóth Melinda:* Árpád-kori falfestészet. (Művészettörténeti füzetek, 9.) Akadémiai Kiadó, Budapest 1974, 81; *Jékely Zsombor:* Jáki és garamszentbenedeki falképek. In: *Paradisum plantavit* 2001 i. m. (30. j.) 157.
- 96 Az örökség hagyományozása. Könyöki József műemlékfelmérései 1869–1890. Összeáll. *Váliné Pogány Jolán.* Budapest 2000, 96. Kat. 50.2, 50.3.
- 97 *Emődi Tamás:* Siter/Şișterea református templom. In: *S. Sebestyén József* szerk.: *Közös tér – Közös örökség. A Kárpát-medence megújuló épített öröksége.* Budapest 2013, 142.
- 98 *Hokkyné* 1974 i. m. (10. j.) 203: „A diadalív északi oldalán az alsó sávban két álló szent figuráját találjuk, arcuk és atributeumaik ma már kivehetetlenek. A bal oldali [itt az ikonográfiai bal oldalról van szó – K. G.] férfialak lábán páncél, fején korona (?) van, kezében valószínűleg kardot tartott. A másik hosszú köpenyes figuráról nem tudni, hogy férfi vagy női szent.”
- 99 *Dercsényi* 1984 i. m. 28.
- 100 *Sz. Eszláry* 1987 i. m. (10. j.) 614.
- 101 *Sz. Eszláry* 1987. i. m. (10. j.) 614.
- 102 *Hokkyné* 1974 i. m. (10. j.) 203. nyomán *K. Németh* 2015 i. m. (10. j.) 110. Kat. 169.
- 103 *Csonka Ferenc:* Nézzük meg együtt a cserkúti templomot. *Művészet* XIX. 1978: 2, 27; valamint *Prokopp Mária:* A 14–15. századi magyarországi művészet emlékei. A késői klasszikus gótika. *Falfestészet.* In: *Magyarországi művészet 1300–1470 I.* 1987 i. m. (10. j.) 349. az ábrázolást Angyali üdvözlésként azonosította. *Tóth M.* 1995 i. m. (92. j.) 146. szerint az egykori mellékoltárhoz tartozó donátorképről van szó. L. továbbá: *Kovács Gergely:* Kitérvén magányosságából? – A cserkúti római katolikus templom 1335-ös falképeiről. *Műemlékvédelem* LIX. 2015, 71, 6. kép, 72.
- 104 *Szőnyi Ottó:* A pécsi székesegyház. *Magyar Művészet* V. 1929, 465, 474; *Prokopp Mária:* A falképfestészet. In: *Marosi Ernő – Tóth Melinda – Varga Livia* szerk.: *Művészet I. Lajos korában 1342–1382.* István Király Múzeum, Székesfehérvár 1983, 282.
- 105 *Hokkyné* 1974 i. m. (10. j.) 203.
- 106 *Vasile Drăguț:* Arta gotică în România. Meridiane, București 1979, 245–247; *Dana Jenei:* Gothic Mural Painting in Transylvania. *Noi Media Print, București* 2007, 98–99.
- 107 *Kroesen* 2014a i. m. (41. j.) 167.
- 108 *Wehli* 1983 i. m. (10. j.) 223.
- 109 *Radocsay Dénes:* A középkori Magyarország faszobrai. Akadémiai Kiadó, Budapest 1967, 43.
- 110 *Radocsay* 1967 i. m. (109. j.) 151, 158.
- 111 *Radocsay* 1967 i. m. (109. j.) 225.
- 112 *Jékely Zsombor – Kiss Lóránd:* Sepsikilyén, unitárius templom. In: *Kollár Tibor* szerk.: *Középkori falképek Erdélyben.* Budapest 2008, 279.
- 113 *Belting* 2000 i. m. (42. j.) 471–472.
- 114 *Lángi József:* Halmajugra, római katolikus templom. In: *Kollár Tibor* szerk.: *Falfestészeti emlékek a középkori Magyarország északkeleti megyéiből.* Budapest 2009, 95–96.
- 115 *Jékely Zsombor:* Lelesz, a premontrei kolostor kápolnája. In: *Falfestészeti emlékek a középkori Magyarország északkeleti megyéiből* 2009 i. m. (114. j.) 155–156.
- 116 *Jékely* 2009 i. m. (115. j.) 177.
- 117 *Kovács Éva:* Magyarországi Anjou koronák. *Ars Hungarica*, IV. 1976, 7–8. Újra közölve: In: *Kovács Éva:* *Species Modus Ordo. Válogatott tanulmányok.* Szerk. *Takács Imre – Verő Mária.* Budapest 1998, 262–263.
- 118 *Lángi József:* Nyírácsád, református templom. In: *Falfestészeti emlékek a középkori Magyarország északkeleti megyéiből* 2009 i. m. (114. j.) 290–291.
- 119 *Zuzana Vsetecková – Hana Hlaváčková – Jaroslava Kroupová – Pavel Kroupa – Marcela Stránská:* *Středověká nástěnná malba ve středních Čechách. Rozšířený Vydání,* Praha 2011, 47.
- 120 Újabban *I. Fehér Ildikó:* Szent László és Szent Lénárd freskói a siklósi várkápolna kegyúri fülkéjében. *Magyar Műemlékvédelem* XIV. 2007, 73–86; *Zsombor Jékely:* *Regions and Interregional Connections. A group of Frescoes in the Kingdom of Hungary from around 1420.* *Ars* XL. 2007, 158–162. (A freskók 1956-os feltárását követő restaurátori beavatkozások nagymértékben megnehezítik, sőt, bizonyos tekintetben relativizálják a művészettörténeti értékelést.)
- 121 *Jékely Zsombor:* A siklósi volt Ágostonos templom freskóinak stíluskapcsolatai. In: *Tüskés Anna* szerk.:

Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára. Budapest 2009, 131–133.

122 Felek és Oltszakadát kapcsán I. *Marosi Ernő*: Figurális ívbéltet-díszű román kori kapuzatok erdélyi szász emléksorozatja. In: *Kollár Tibor* szerk.: A szórvány emlékei. Budapest 2013, 15.

123 Sedlmayr János: Hetvehely, régi rk. templom. Keresztelő medence. Elm. rekonstr. Ceruzarajz. Budapest, 1974. MMA, MÉM-MDK, Tervtár, ltsz. R 46998.

124 *Marosi Ernő*: A késői klasszikus gótika. Építészet. Az absztrakt-geometrikus ornamentals: a kőrács formái. In: Magyarországi művészet 1300–1470 I. 1987 i. m. (10. j.) 329. A háromlevelű, csúcsíves levelekből álló lóhere-motívum által koronázott, csúcsíves orrtagú forma (lándzsaablak) alkalmazása gyakorinak tűnik Nyugat-Európa egyes nagyobb és kvalitásosabb 13–14. századi építkezésein, így a metzi Notre-Dame-la-Ronde, a regensburgi dóm, a troyes-i Saint-Urbain vagy a strasbourg-i Münster épületein, melyekhez I. *Marc Carel Schurr*: Gotische Architektur im mittleren Europa 1220–1340. Von Metz bis Wien. Deutscher Kunstverlag, Berlin 2007,

169, Fig. 180; 184, Fig. 199; 195, Fig. 214; 199, Fig. 220; 210, Fig. 230. A hazai anyagban ennek a motívumnak a felhasználására épül az – a középkori pécsi püspökséghez tartozó – újlaki Kapisztrán Szent János-templom 14. század végi pilaszterfőjének vakműműves fríze, melyhez I. *Diana Vukičević Samaržija*: A középkori Újlak és műemlékei. In: A középkori Dél-Alföld és Szer 2000 i. m. (45. j.) 494., 41. kép, illetve ugyanezzel a megoldással találkozunk a técsői református templom szentélyének keleti ablakai esetében, melyhez I. *Lángi József*: Técső. Református templom. In: *Kollár Tibor* szerk.: „... ideje az építésnek...” A Rómer Flóris Terv műemlék-helyreállításai. Budapest 2018, 202. Emellett a megoldás feltűnik egyes 15. századi erdélyi szász templomokon, így a szászsebesi Szent Jakab-kápolnán, valamint a szászszekszárdi evangélikus erődtemplomon.

125 Bakonya, Hetvehely, Kővágószőlős, Kővágótöttös, Pécs-Málom.

126 Mecseknádasd, Szilágy.

127 *Engel Pál*: A középkori Dunántúl mint történeti táj. In: Pannonia regia 1994 i. m. (28. j.) 15.

THEORETICAL RECONSTRUCTION OF AN ALTAR TABLE. COMMENTS TO THE ART HISTORICAL EVALUATION OF THE ST STEPHAN CHAPEL IN MECSEKNÁDASD THROUGH THE EXAMINATION OF THE MEDIEVAL STONE FRAGMENTS KEPT IN THE BUILDING

The St Stephan chapel in the area of Mecseknádasd, Baranya county, functioned as the parish church of the settlement until 1771. It is a fairly complex relic of the art of medieval Hungary. On the basis of the 13–14th century intact parts of the building archaeological research already defined its periods of construction and other pertaining architecture historical questions as well as its relation to the rest of the village churches in the vicinity prior to the conservation in 1970. In addition to three crosses of consecration, fragments of the medieval figural frescoes on the wall of the triumphal arch facing the nave also survive. In art historical literature one finds some contradictory statements about the frescoes concerning both the iconography and the dating.

The five stone fragments preserved in the church – most probably belonging to the medieval church building – have so far been overlooked by art historiography. This paper is meant to stop this gap as much as possible.

We concentrate on two – possibly originally contiguous – pieces: an altar base on a square plan with two mortised holes and the fragment of a dwarf pilaster on an octagonal plan. The two together probably constituted part of the mensa of a side altar set against the northern or southern wall of the triumphal arch. For the theoretical (art historical) reconstruction of the side altar, we have considered the special features of the stone material, the dimensions, their connections with other details of the building interior. The Nádasd mensa probably had two free-standing supports set against the wall. This type appears particularly frequently in medieval crypts, and

the second altar of the former Benedictine (?) abbey of Pankota, Arad county, can also be mentioned. In addition to the overview of the Hungarian material, the recent international literature on the medieval altar is also reviewed, first of all the work of Justin Kroesen in addition to Julian Gadner and Kees van der Ploeg, so as to compare their findings with the hypotheses suggested by the Mecseknádasd material.

As mentioned above, the other cardinal point of the monographic elaboration of the chapel is the problem of the medieval frescoes. It is also related to the question of the altar table to be reconstructed from the stone fragments. On the southern side of the triumphal arch a devotional fragment can be seen, analogously to the fresco on the northern nave wall of the Rom. cath. church in Cserkút and the votive picture of the singing canon Nicholas in Pécs cathedral. On the basis of the visible fragment and the building historical data of the church it may be dated to around 1400, and it is a similar creation to the frescoes in soft style in the sedilia of the castle chapel of Siklós. Its situation on the southern nave-side of the triumphal arch confirms our hypothesis that in the Middle Ages a side altar was here for which the mentioned fresco must have served as an “altarpiece”.

Perhaps the most important art historical asset of the Nádasd chapel is the survival of the medieval sedilia and pastoforium apart from its tombstone with cross. Complemented with the presumed altar mensa, the ensemble provide a fairly accurate image of the interior layout and one-time liturgical use of the medieval building inside.

KOVÁCS Gergely, művészettörténész, Magyar Művészeti Akadémia, Magyar Építészeti Múzeum – Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ / art historian, Hungarian Academy of Arts, Hungarian Museum of Architecture

Kulcsszavak: Mecsknadasdi Szent István-kápolna, középkori freskók, mellékoltár menzája, kőtöredékek, elméleti (művészettörténeti) rekonstrukció / *Key words:* St Stephan chapel in Mecseknádasd, medieval frescoes, mensa of a side altar, stone fragments, theoretical (art historical) reconstruction